

УДК 811.161.2'367.32

О. С. Шатілова

Донецький національний технічний університет

ПРОБЛЕМА СТВОРЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ СПОНУКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі публіцистичних текстів початку ХХІ століття)

Розглянуто наявні семантичні класифікації спонукальних конструкцій. Виділено та систематизовано різновиди імперативного значення. Розроблено класифікацію спонукальних конструкцій в українській мові.

Ключові слова: категорія спонукування, спонукальна конструкція, семантичні різновиди спонукальних речень.

Рассмотрены семантические классификации побудительных конструкций. Выделены и систематизированы виды императивного значения. Разработана классификация побудительных конструкций в украинском языке.

Ключевые слова: категория побуждения, побудительная конструкция, семантические разновидности побудительных предложений.

In the article semantic classifications of incentive designs are considered. Kinds of imperative value are allocated and systematized. Classification of incentive designs in the Ukrainian language is developed.

Key words: a prompting category, hortatory sentence, semantic versions of hortatory sentences.

У мовознавстві ХХ століття здійснено декілька спроб покласифікувати висловлення спонукальної семантики (М. Мілих, А. Немешайлова, М. Косілова, І. Андреева, В. Храковський, О. Володін, Л. Бірюлін, Ц. Саранцацрал, Л. Фоміна, С. Харченко, С. Мясоєдова, О. Нарушевич-Васильєва, Г. Дрінко, К. Неустроєв, А. Маслова, О. Петрова тощо). Специфіка семантики спонукальних конструкцій насамперед визначається функціональним призначенням імператива. У кожному конкретному мовленнєвому акті волевиявлення зазвичай присутня оцінка повідомлюваного як мовцем, так і слухачем (слухачами). Повідомлюване відповідно може розцінюватися як прохання, порада, дозвіл, побажання, інструкція тощо. Проте всі спонукальні конструкції мають спільний смисловий компонент – значення волевиявлення. Таким чином, значення волевиявлення є загальною семантичною ознакою всіх імперативних речень. Необхідним на сьогодні видається створення класифікації часткових значень волевиявлення.

Хоча проблемою класифікації часткових імперативних значень дослідники займаються достатньо тривалий час, проте в роботах, присвячених категорії спонукування, йдеться не про часткові семантичні інтерпретації значень волевиявлення, а про часткові чи конкретні значення, виражені імперативними словоформами, або відтінки єдиного значення волевиявлення. Ось чому дослідження, присвячене проблемі класифікації висловлень спонукальної семантики, є на сьогодні **актуальним**.

Метою роботи є створення семантичної класифікації спонукальних конструкцій української мови. Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання конкретних завдань: 1) аналіз наявних класифікацій речень спонукальної модально-сті, їх узагальнення; 2) з'ясування визначальних ознак, покладених в основу семантичних класифікацій; 3) визначення принципів побудови базової класифікації; 4) окреслення параметрів виділення імперативних значень; 5) систематизація й опис різновидів спонукального значення.

Об'єктом дослідження обрано категорію спонукання в українському мовленні. **Предмет дослідження** становлять семантичні різновиди спонукальних речень в українській мові. **Матеріалом роботи** є українські публіцистичні тексти початку XXI століття.

Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених цьому питанню, досі немає певним чином упорядкованого переліку часткових імперативних значень. Переліки, запропоновані різними авторами, різняться як кількісно, так і якісно. Проте, як влучно зазначають В. Храковський і О. Володін, «серед перерахованих часткових значень можуть бути виділені основні (значення, що зустрічаються в більшості випадків) і маргінальні (значення, що виділяються зрідка чи в одиничних випадках)» [16, с. 133]. Перегляд низки робіт [3–16] дозволив установити, що всього виділяють 37 часткових значень імперативних форм, які значною мірою збігаються зі значеннями каузативних дієслів. Серед часткових значень дослідниками виділено такі: прохання, порада, рекомендація, настанова, наказ, запрошення, переконання, вимога, дозвіл, заклинання, пропозиція, заклик, погодження, побажання, мольба, попередження, команда, розпорядження, інструкція, роз'яснення, схвалення, привертання уваги, вибачення, привітання, повинність, підбурювання, примушення, припущення, засторога, виклик, погроза, натяк, рецепт, замовлення, заборона тощо.

Розуміючи складність розв'язання проблеми, спробуємо відзначити типи спонукальних конструкцій, які були виділені в класифікаціях, розроблених у дисертаційних дослідженнях українськими та російськими лінгвістами в останні роки. Так, Л. Фоміна, аналізуючи різні типи директивних мовленнєвих актів, виділяє серед них прохання, клопотання, наказ, вимогу, пораду, застереження, пропозицію та запрошення [14].

С. Мясоєдова відповідно до характеру спонукального значення об'єднує висловлення в такі групи: наказ, вимога, прохання, порада, пропозиція, інструкція, запрошення, дозвіл, застереження та заборона [8].

К. Неустроев комунікативно-прагматичні типи спонукальних висловлювань вважає за доцільне розподілити на три групи: 1) з основним значенням наказу, а також команди, вказівки, директиви, замовлення, заборони, дозволу, інструкції, рецепту кулінарного та лікарського як його різновидів; 2) з основним значенням поради, а також таких конститuentів, як пропозиція, рекомендація, переконання, попередження, пересторога, погроза, шантаж, настанова / повчання; 3) з основним значенням прохання та такими його елементами, як настійне прохання, вимога, заклик, запрошення, мольба, заклинання як магічна процедура та як мольба [11].

А. Маслова розрізняє, по-перше, спонукальну інтенцію категоричного директивного типу, в межах якої виділено комунікативно-семантичні групи (КСГ) наказу, розпорядження, команди й заборони; по-друге, спонукальну інтенцію пом'якшеного директивного типу, в межах якої виділено КСГ прохання, мольби та заклинання; по-третє, спонукальну інтенцію нейтрального директивного типу, яка об'єднує акти пропозиції, запрошення, поради, рекомендації, припис здійснити дію (інструкції та рецепти розглянуто як різновиди рекомендацій). У межах комісивної комунікативної ситуації А. Масловою виділено КСГ обіцянки та гарантії як різновиду обіцянки в офіційній сфері, переконання, клятви, вмовляння й погрози. Превентивна категоріальна ситуація (КС) об'єднує попереджувальні, застережні мовленнєві акти: нагадування, побоювання (апрехенсив), застереження (адмонитив, власне превентив) [6].

Г. Дрінко розподіляє спонукальні речення за чотирма основними типами мовленнєвих актів, виділених у теорії мовної комунікації: прескриптивні, реквезитивні, сугестивні та менасивні мовленнєві акти. На її думку, прескриптивами є

команда, наказ (розпорядження), вимога, дозвіл, заборона; реквестиви – це прохання (благання); сугестиви – порада, пропозиція; менасиви – застереження, погроза [4].

О. Петрова пропонує виділяти такі мовленнєві акти: 1) облігативи: наказ, розпорядження, дозвіл, заборона, вимога, команда, припис, інструкція, указівка; 2) реквестиви: прохання, мольба, заклинання, запит поради, упрохування; 3) адвісиви: порада, рекомендація, умовляння, заклик, наказ, настанова, заповіт [12].

На наш погляд, дослідники перераховують семантичні типи спонукання, що подекуди не є рівноправними, не є важливими рівною мірою. Таким чином, відбувається сплутування видових і родових понять. Спостерігається також і вживання близьких за значенням лексем, часто синонімічних, які не можна вважати самостійними семантичними типами спонукання. Крім того, процедури виділення часткових семантичних значень дослідниками не описані, як і класифікаційні ознаки, покладені в основу їх виокремлення. Запропоновані класифікації є результатом інтуїтивної діяльності. Очевидно, що всі дослідники прагнуть охопити якомога ширше коло класифікованих об'єктів і ознак. Проте виникають сумніви щодо рівнозначності одиниць класифікації, важливості окремих, часткових значень спонукання. Не можна погодитись із виділенням як самостійних різновидів синонімічних лексем.

Найбільш обґрунтованою, логічною та послідовною видається класифікація, запропонована В. Храковським і О. Володіним. Автори звертають увагу на наявність часткових, окремих і загальних, більш широких за значенням семантичних значень конструкцій. Вони доходять висновку, що часткові значення відображають різноманітні ситуації вимови імперативних висловлювань і являють собою часткові семантичні інтерпретації єдиного імперативного значення [16, с. 136].

В основу класифікації покладено такі параметри: 1) від кого походить імпульс каузації (від мовця чи слухача); 2) хто є зацікавленим у виконанні дії (мовець чи слухач); 3) субординація: хто ставить себе вище (мовець чи слухач). На підставі названих трьох положень виділено шість основних семантичних інтерпретацій імперативного значення: наказ, прохання, інструкція, пропозиція, дозвіл, порада.

Імпульс каузації (ІК)	Зацікавленість	Субординація	Часткові семантичні інтерпретації імперативного значення
ІК походить від мовця	Інтереси мовця	Мовець ставить себе вище за слухача	НАКАЗ
ІК походить від мовця	Інтереси мовця	Мовець не ставить себе вище за слухача	ПРОХАННЯ
ІК походить від мовця	Інтереси слухача	Мовець ставить себе вище за слухача	ІНСТРУКЦІЯ
ІК походить від мовця	Інтереси слухача	Мовець не ставить себе вище за слухача	ПРОПОЗИЦІЯ
ІК походить від слухача	Інтереси слухача	Мовець ставить себе вище за слухача	ДОЗВІЛ
ІК походить від слухача	Інтереси слухача	Мовець не ставить себе вище за слухача	ПОРАДА

ІК походить від слухача	Інтереси мовця	Мовець ставить себе вище за слухача	–
ІК походить від слухача	Інтереси мовця	Мовець не ставить себе вище за слухача	–

Відповідно до ознаки імпульсу каузації всі часткові інтерпретації поділяють на «фактивну каузацію (наказ, прохання, інструкція, пропозиція) та пермісивну каузацію (дозвіл і порада). Дві останні кон'юнкції значень ... являють собою неінтерпретовані ситуації в силу семантичної несумісності значень ... (імпульс каузації походить від слухача)» [16, с. 138].

Окрім шести вищеназваних імперативних значень, виділено санкцію та побажання. Оскільки імпульс каузації може походити як від мовця, так і від слухача, санкція «накладається» на наказ, прохання, пропозицію, дозвіл або ж пораду, проте не поєднується з інструкцією. Побажання виділяється за допомогою «лексико-семантичного фільтра» [16, с. 145]. За умови ж врахування фільтра «ситуаційного» виділено санкцію [16, с. 145].

Розглянемо виокремлені часткові семантичні інтерпретації спонукального значення на конкретних прикладах.

1. Фактивна каузація

Наказ. Імпульс каузації походить від мовця, який є зацікавленим у виконанні каузованої дії і ставить себе вище за слухача: *Ану геть звідси! Не фотографуйте!* (Високий замок, 05.10.10); *Центральна виборча комісія постановляє: 1. Утворити закордонні виборчі дільниці закордонного виборчого округу з виборів Президента України 17 січня 2010 року згідно із додатком. 2. Цю постанову опублікувати в газетах...* (Голос України, 13.12.09); *Повзком від кулемета!* (Дзеркало тижня, 28.11–04.12.09).

Прохання. Імпульс каузації походить від мовця, який є зацікавленим у виконанні каузованої дії, але не ставить себе вище за слухача: *Якщо ви шукаєте різницю там, я вас прошу і закликаю: не ламайте собі голову – різниці немає... Різниці немає* («Свобода слова», ICTV, 07.12.09, 23:00); *В якій сфері вас дискримінують, підкажіть, будь ласка* («Велика політика», Інтер, 08.10.10, 23:00).

Інструкція. Імпульс каузації походить від мовця, але виконувана дія – в інтересах слухача. Мовець ставить себе вище за слухача: *Головку капусти добре вимити, розрізати начетверо, варити у підсоленій воді до напівготовності. Відтиснути. Відварити гриби, порізати їх соломкою, підсмажити з цибулею* (Високий замок, 05.10.10).

Пропозиція. Імпульс каузації походить від мовця. Дія має бути виконана в інтересах слухача. Мовець не ставить себе вище за слухача: *І тому, давайте говорити сьогодні про те, що може робити влада* («Велика політика», Інтер, 15.10.10, 22:00); *[Я взагалі не дуже люблю ось такі прогнози]. Давайте доживемо і побачимо* («Від першої особи», радіо «Ера», 19.10.10, 18:00).

2. Пермісивна каузація.

Дозвіл. Імпульс каузації походить від слухача, який і є зацікавленим у виконанні каузованої дії. При цьому мовець ставить себе вище за слухача: *Давайте я відповім на це питання* («Свобода слова», ICTV, 23.11.09, 23:00); *Давайте я спробую дати своє бачення цього питання* ("Шустер-LIVE", ТРК Україна, 15.10.10, 20:20); *Ну, дозвольте, я спробую* ("Шустер-LIVE", ТРК Україна, 15.10.10, 20:20).

Порада. Імпульс каузації походить від слухача, який є зацікавленим у виконанні каузованої дії. Мовець не ставить себе вище за слухача: *Навіть якщо вам дуже боляче від слів, які хтось сказав на вашу адресу, у жодному випадку не тре-*

ба цього показувати на людях. Беріть активну участь у житті колективу. На відверте хамство треба відповідати такою ж монетою (Високий замок, 17.10.10).

3. Санкція. Каузована дія вже має місце. Імпульс каузації походить або від мовця (санкція «накладається» на наказ, прохання, пропозицію), або від слухача (санкція «накладається» на дозвіл або пораду): *Так, говори собі* («Свобода слова», ICTV, 09.11.09, 23:00); *Давайте, давайте* (=продовжуйте мене критикувати) («Свобода слова», ICTV, 09.11.09, 23:00).

4. Побажання. Згідно з класифікацією, розробленою В. Храковським і О. Володіним, такі семантичні інтерпретації, як прохання, пропозиція, наказ, іноді інструкція (у «вічних» моральних заповідях) і порада можуть виражати побажання. Дослідники звертають увагу на те, що в запропонованих ними прикладах «виражено не власне наказ, дозвіл, пораду, а побажання у формі наказу, дозволу, поради» [16, с. 144].

Слідом за авторами семантичної класифікації спонукальних конструкцій В. Храковським і О. Володіним ми не вважаємо її остаточною та припускаємо можливість поповнення новими класифікаційними ознаками. Проте важливо відзначити, що запропонована класифікація імперативних висловлювань базується на таких ознаках, які відіграють значну роль у прагматиці використання спонукальних конструкцій.

Таким чином, усі спонукальні конструкції мають спільне значення волевиявлення. У результаті взаємодії цього значення з теоретично можливими ситуаціями, що виникають під час вимови імперативних висловлювань, тобто в процесі мовленнєвого акту, можна виділити шість часткових семантичних інтерпретацій спонукального значення: наказ, прохання, інструкція, пропозиція (фактитивна каузація), дозвіл, порада (пермісивна каузація). «При цьому враховується, так би мовити, лексико-семантичний фільтр (за допомогою якого виділяється побажання), а також ситуаційний фільтр (за допомогою якого виділяється санкція)» [16, с. 145].

Кожній імперативній конструкції можна дати лише одну з шести семантичних інтерпретацій із додаванням (за необхідності) додаткової характеристики санкції чи побажання.

Проблема створення семантичної класифікації конструкцій спонукальної модальності жодною мірою не вичерпується запропонованим дослідженням. Наведені в роботі міркування висловлено як постановку питання, що уможливило перспективу подальших наукових пошуків. Спонукальні конструкції відзначаються особливим семантичним навантаженням, умовами вживання, закономірностями утворення та функціонування в мовленні, що відкриває нові можливості в їх вивченні та потребує окремого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Андреева И. С.** Повелительное наклонение и контекст при выражении побуждения в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. С. Андреева. – Л., 1971. – 24 с.
2. **Бирюлин Л. А.** Презумпции побуждения и прагматика императива / Л. А. Бирюлин // Типология и грамматика. – М. : Наука, 1990. – С. 162–173.
3. **Бирюлин Л. А.** Типология императивных конструкций / Л. А. Бирюлин, В. С. Храковский. – Л. : Наука, 1992. – 301 с.
4. **Дрінко Г. Г.** Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Г. Г. Дрінко. – Донецьк, 2005. – 21 с.

5. **Косилова М. Ф.** К вопросу о побудительных предложениях / М. Ф. Косилова // Вестник МГУ. Серия «Филология и журналистика». – М., 1962. – № 4. – С. 48–56.
6. **Маслова А. Ю.** Коммуникативно-семантическая категория побудительности и её реализация в славянских языках (на материале сербского и болгарского языков в сопоставлении с русским) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки», 10.02.01 «Русский язык» / А. Ю. Маслова. – СПб., 2009. – 40 с.
7. **Милых М. К.** Побудительные предложения в русском языке / М. К. Милых // Уч. зап. Харьков. ун-та. – Харьков, 1953. – Вып. 4. – С. 5–47.
8. **Мясоєдова С. В.** Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Мясоєдова. – Харків, 2001. – 16 с.
9. **Нарушевич-Васильєва О. В.** Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 22 с.
10. **Немешайлова А. В.** Повелительное наклонение / А. В. Немешайлова. – Пенза, 1961. – 126 с.
11. **Неустроєв К. С.** Способы выражения побуждения и воздействия (на материале современного английского языка) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка», 10.02.04 «Германские языки» / К. С. Неустроєв. – Ростов-на-Дону, 2008. – 22 с.
12. **Петрова Е. Б.** Каталогизация побудительных речевых актов в лингвистической прагматике / Е. Б. Петрова // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – Воронеж, 2008. – № 3. – С. 124–133.
13. **Саранцацрал Ц.** Речевые акты побуждения их типы и способы выражения в русском языке : дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ц. Саранцацрал. – М., 1993. – 246 с.
14. **Фоміна Л. В.** Комуникативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Фоміна. – Харків, 2000. – 15 с.
15. **Харченко С. В.** Семантико-синтаксична та комуникативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.
16. **Храковский В. С.** Семантика и типология императива : Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1986. – 137 с.
17. **Храковский В. С.** Повелительность / В. С. Храковский // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, Ленингр. отд., 1990. – 150 с.

Надійшла до редколегії 09.02.11